

ПЪРВАТА ВЪЛНА НА БЪЛГАРСКАТА МОДЕРНИЗАЦИЯ, 1850–1912 Г.

Мартин Иванов, Пламен Митев

Последният етап на Възраждането и първите години на установяване и изграждане на младото българско Княжество са сигурно едни от най-плътно изследваните периоди от новата ни история. И най-беглият преглед на съществуващата научна книжнина би показал, че само за около едно столетие родната историография е натрупала значителна по обем и качество литература, посветена на различни аспекти от политическия и социалния живот на българите в няколкото десетилетия преди и след Освобождението (1850–1912 г.). Малко по-встрани досега обаче остава това, което бихме нарекли ежедневието и качество на живот на населението по българските земи. Критичният анализ на публикациите, в които подобна проблематика присъства подсказва за поне три оформили се във времето подхода към темата.

1. Най-широка популярност е придобил тезисът, че положението на българите преди Руско-турската война от 1877–1878 г. е било много по-тежко отколкото след извоюването на самостоятелна национална държава. За условията на твърде дълго продължилото чуждо политическо господство подобни констатации не изглеждат нелогични, като сред посочваните причини за разликата „преди“ и „след“ се открояват: неспособността на Високата порта да осъществи реални и радикални реформи, позволяващи на Османската империя да се интегрира в модерния европейски свят; липсата на сигурност и стабилност за стопанската инициатива на подвластното християнско население; ширещите се в балканските провинции на империята корупция и беззаконие; хроническата финансова криза, подтикнала турското правителство да затъне в огромни дългове към западноевропейските банки, което пък като следствие води и до осезаемото увеличаване на данъчната тежест върху българите; пагубните последици от разширяващото се икономическо проникване на големите европейски държави на османските пазари, намерило израз в упадък на цели клонове от местното занаятчийско производство.

В чисто историографски план е важно да се отбележи, че така очертаната аргументация за условията, в които е поставено българското общество през завършващата фаза на възрожденската епоха се налага през 40-те и 50-те години на миналия век. Действително, точно в първите две-три десетилетия след Втората световна война се наблюдава истински бум от изследвания

третиращи както макроикономическите процеси, така и основните тенденции в областта на земеделието, занаятите и търговията. Появяват се първите академични проучвания на банковото и акционерното дело, на мануфактурното и фабричното производство. В научно обръщение се включват нови и нови факти, предлагащи много по-детайлизирана и многопластова картина на стопанската активност на българите. Още с първите по-солидни публикации върху възрожденската епоха обаче (Ж. Натан, Д. Косев и др.) се налага и парадигмата, опираща се на тезата, че в годините след Кримската война икономическото положение на българското население се влошава, а чуждото политическо господство става все по-нетърпимо.

Веднъж лансирани и впоследствие популяризирани чрез учебникарската книжнина, университетските лекционни курсове и академичните версии на История на България, тези констатации и оценки постепенно се утвърждават като аксиоматични и от 60-те години насетне безапелационно се налагат в изследванията по Българско възраждане. Откриваме ги като обяснение за анемичните и незавършени до Освобождението процеси на налагане на модерното капиталистическо стопанство по българските земи (Л. Беров, Хр. Христов, Хр. Гандев). Използват се като аргумент за слабостта на възрожденската ни буржоазия (Н. Генчев). Привеждат се като мотив за разрастващото се през третата четвърт на XIX в. националноосвободително движение и като първопричина за революционизиране на обществените настроения (Ал. Бурмов, Й. Митев, Ив. Унджиев и др.).

2. В годините на измъчения ни преход бяха предприети плахи опити хипотезата за по-ниското качество на живот „преди“ Освобождението в сравнение на това „след“ него да бъде подложена на по-критичен анализ. Поради фрагментарния характер на включения в научно обръщение статистически материал за икономическото развитие на балканските провинции на Османската империя през третата четвърт на XIX в. обаче, направените усилия не дадоха очаквания резултат. Нещо повече. В публичното пространство, а и в научните среди, *a priori* се формира нетърпимост към възможното отричане или поне смекчаване на твърдението за „тежкото положение на българите през 70-те години на XIX в.“. Обяснението на това типично нашенско си явление би трябвало да се потърси в обстоятелството, че подлагайки на съмнение представите за стопанското развитие на българите „преди“ и „след“ Освобождението, ние докосваме болезнено една от най-светите струни на историческата ни памет – споменът за „петвековното чуждо агарянско иго“. А, за жалост, посягането към свещените скрижали на родовата идентификация все още се възприема като проява на национално предателство, на nihilism, на обслужване на чужди интереси. Любопитно е да се отбележи обаче, че българската историопис има отколешни традиции в тази посока.

Почти до средата на 40-те години на миналото столетие вниманието на специалистите е привлечено към общия подем в развитието на земеделието, занаятите и търговията, към видимия просперитет на българите, осигурил им материалните условия, без които нито духовната пробуда, нито пък на-

ционалната им и политическа еманципация биха били възможни. Подобни изводи се срещат както в обобщаващите текстове за Българското възраждане (Н. Станев, Ив. Орманджиев, Д. Мишев и др.), така и в специализираните публикации за развитието на търговията и на еснафите по българските земи до Освобождението (Ю. Трифонов, П. Тишков, Хр. Хинков и др.). Неслучайно в емблематичните си проучвания за Габрово, Сливен, Стара Загора, София, Враца, Видин, Свищов такива изследователи като Петър Цончев, Симеон Табаков, Димитър Илков, Матей Георгиев, Димитър Цухлев, Стефан Ганчев също извеждат на преден план онези документални свидетелства от епохата на Възраждането, които разкриват проявите на стопанска инициатива на местните търговци, занаятчии, предприемачи и манифактуристи. Натрупали солидни капитали и ползващи се със силно обществено влияние, тези българи подпомагат просветното дело, изиграват ключова роля в развоя на църковната борба и в общинското самоуправление. Включват се в благоустрояването на селищата, в изграждането на читалища, под различна форма участват активно и в освободителното движение.

Сходна е картината за живота на християнското население през 60-те и 70-те години на XIX в., която поселищните, а и по-общите проучвания отпреди Втората световна война разкриват за почти всички региони, в които българите са преобладаващия етнически компонент. Нещо повече. Отбелязвайки радикализацията на обществените настроения сред различните социални групи в годините след Кримската война (1853-1856), всички тези автори обясняват зараждането и конкретните прояви на освободителното ни движение не толкова с тежкото икономическо положение на българите, а с все по-осезаемата им политизация в резултат на вече постигнатото от тях по линия на стопанската активност и на културната обнова. Прочее, тъкмо наблюденията, доказващи динамичното икономическо развитие на българските земи през завършващата фаза на възрожденската епоха подтикват Тодор Влайков, а след него и Иван Хаджийски да повдигнат еретично звучащата още по онова време тема за „негативните последици“ в стопанската област от създаването след Берлинския конгрес на Княжество България и на автономната провинция Източна Румелия.

Връщането към позабравените постижения на родната историопис от първата половина на XX в. може да послужи като добра основа за подновяване на дебата за качеството на живот на българите „преди“ и „след“ Освобождението. Неслучайно още в края на 70-те и през 80-те години на миналия век механичното и безкритично използване на тезата за „утежненото икономическо положение на раята“ в края на възрожденската епоха започна да отстъпва място на по-умерения и обективен тон (специално внимание в това отношение заслужават някои от публикациите на К. Косев, В. Паскалева). През последните 10–15 години на полето на научните дирения започнаха да се изявяват редица млади и добре подготвени изследователи, чиито проучвания позволиха да се хвърли нова светлина върху ежедневието на подвластното християнско население в Османската империя. Силен подтик за по-обективното реконструиране на стопанската и социалната действителност

по българските земи през третата четвърт на XIX в. ни дават и резултатите от изследванията на водещите специалисти в областта на модерната османистика като специално внимание в това отношение заслужават публикациите на Майкъл Паларет, който лансира дори тезата, че възстановяването на българската държава не води до намаляване на данъчната тежест за населението, а до намаляване на пазарността на селското стопанство, което след 1878 г. постепенно се връща към самозадоволяване на собствените си нужди. Освобождението, твърди Паларет, лишава производителите ни от огромните и непретенциозни пазари на Османската империя, което в средносрочен план обрича българската индустрия. В значително по-омекотена версия един от авторите на настоящото изследване разглежда същата хипотеза. Като доводи за влошаването на положението след 1878 г. се добавят нарасналите разходи за въоръжение (средствата, за които се вземат от области, които биха повдигнали стандарта на живот) и премахнатият режим на либерална търговия (т. нар. капитулации) и т.н.

3. Не по-малко логична изглежда и третата хипотеза, лансирана съвсем наскоро в литературата от Пенчо Пенчев. Според него безпристрастното сравнение на стопанското положение на българските земи преди и след Руско-турската война не показва никаква особена разлика. Напротив, основните икономически характеристики и тенденции се запазват непроменени и след Освобождението. Териториално-политическите промени, твърди Пенчев, не оказват незабавно радикално влияние върху общата стопанска картина на страната.

Без да претендираме за изчерпателност, още по-малко пък за представяне на единствено възможното решение на повдигнатия от нас въпрос, с настоящата статия си поставяме за цел, на базата на различни документи и статистически сведения, да проверим, доколкото това е възможно разбира се, всяка една от посочените три хипотези и да представим една по-всеобхватна, но и зрима картина на качеството на живот на българите в няколкото десетилетия преди и след Освобождението.

Няколко предварителни бележки

Един от най-широко приетите в световната литература начини за измерване на качеството на живот е с помощта на т. нар. брутен вътрешен продукт (БВП). Според стандартното определение на ООН той „представлява сумата от реализираните доходи от производство на стоки и услуги през даден период минус стойността на стоките и услугите, използвани за тяхното производство“¹. Или, казано с други думи, БВП сумира всички добити чисти (минус производствените разходи) приходи от стопанска дейност в рамките на една година.

Тук ще бъдат представени оценките за БВП на българските земи около 1870 г., около 1880 г. и за периода 1887–1912 г. Избраният хронологичен

---

¹ National Accounts: A Practical Introduction. UN: New York, 2003, p. 5.

обхват е изцяло плод на ограниченията, които ни се налагат от наличните данни, тъй като към момента се оказва невъзможно както уплътняването на реда с ежегодни наблюдения от 1870 до 1887 г., така и връщането му поназад във времето. Поради значителната разлика в качеството и количеството на изворите пък изчислението на БВП ще бъде обособено на два подпериода.

Използваната тук методология е може да се каже стандартна при подобен род изследвания. За първи път у нас тя е използвана от Асен Чакалов, който в 1946 г. публикува останалото всепризнато и до днес свое изследване: „Националният доход и разход на България. 1924–1945“². Стремили сме се доколкото това е било възможно да следваме плътно утвърдената методика на ООН, а при недостатъчни данни – да използваме приложените от Чакалов техники³. Тъй като технологията на пресмятане на БВП вече бе представена в детайли на друго място, тук ще се задоволим само да маркираме някои промени, които са били направени при определянето на брутния вътрешен продукт преди и непосредствено след Освобождението⁴. Въпреки това първата част от това изследване със сигурност остава твърде техническа. Считаме обаче, че максималната прозрачност на изчисленията е задължителна при представянето на подобни оценки. Всички неизкушени от сухия език на цифрите могат, разбира се, спокойно да се задоволят с обобщенията от тази първа част и да отделят повече внимание на втората част на статията.

Териториалните граници, в рамките на които се реализира стопанската активност на българите през разглеждания период са драстично прекроявани. През 1870 г. България все още не съществува като независима държава, а в 1880 г. тя обхваща една значително по-малка територия от днешната (63 752 срещу 110 842 кв. км). Това обстоятелство породило необходимостта, преди да се пристъпи към секторните оценки на икономиката, да бъде определена площта, която ще бъде включена в т. нар. „български земи“ в рамките на Османската империя. За по-голяма съпоставимост във времето за основа на изследването бе избрана сегашната територия на Р България, като бе направен опит, доколкото ни позволява наличната информация, да ограничим оценките си за БВП до тези 111 хил. кв. км.

Друг съществен проблем представляваше уеднаквяването на множеството използвани преди Освобождението мерни единици (за обем, тежест, размер, стойност и др.). Излязлото наскоро изследване на Манчо Веков „Метричната система в България“ бе изключително полезен пътеводител за използваните по нашите земи предметрични измерители. Благодарение на дългогодишните проучвания на М. Веков днес сме в състояние да имаме сравнително точна представа за стойността на килетата и оките, в които

---

² Чакалов, А. Националният доход и разход на България. 1924–1945. С., 155 с.

³ Handbook of National Accounting. Accounting for Production: Sources and Methods. New York: UN, 1986.

⁴ Иванов, М. Националният доход на България, 1892–1924. – БНБ Дискусионни материали, 2006, № 54. 80 с.

обикновено е отчитана реколтата преди Освобождението и в първите години на свободна България:

- 1 *истанбулско киле* = 23–24 оки жито; 21–22 оки ръж и царевица; 18–19 оки ечемик; 15–16 оки овес и 22 оки за останалите зърнени култури;

- 1 *ока* = 1,25 кг.⁵

Стойността на турската парична единица грош в левове се определя чрез кръстосания обменен курс през британския паунд: 1 лев. = 4,406 гроша.

БВП през 1870 и 1880 г.

Пречка пред определянето на БВП през 1870 и 1880 г. за съжаление е липсата на данни за техните цени. Ето защо реализираният приход през тези две години бе изчислен само по постоянни цени от 1939 г. Това ни помага да премахнем влиянието на инфлационните процеси и да представим оценки за БВП съпоставими с тези за по-късните години.

Земеделие

Изчисляването на добивите от основните зърнени храни през 1870 г. е свързано с редица допускания, поради което крайните резултати могат да претендират само за една обща и приблизителна достоверност. Отправна основа са данните за реколтата, публикувани в два османски статистически годишника (салнамета) – за Одринския вилает от 1871 г. (1287 по Хиджра) и за Дунавския вилает от 1869 г. (1286 г.).⁶ Вторият от тях включва сведения за производството през 1867–1868 г., а доколкото в първия не се уточняват хронологическите граници на данните за Одринския вилает, приемаме, че най-вероятно става дума за 1869–1870 г. или максимум година-две по-рано. Информацията за Северна България е повторена по-късно в публикуваните от Временното руско управление „Материали за изучаване на България“⁷. Тя е разбита по санджаци (окръзи), което ни позволява да отделим останалите извън днешните български предели земи, които са били част от Дунавския вилает (Северна Добруджа и Нишко).

Сходни проблеми имаме и при установяване на производството на земеделски култури през 1880 г. Трябва да се подчертае, че както и за 1870 г. тук става дума за приблизително, а не за точно датиране, тъй като част от данните ни са за 1880 г., а други – за 1881 и 1882 г. Поради това и двете оценки за 1870 и 1880 г. би трябвало да бъдат възприемани с по-широк времеви диапазон от ± 1 до 3 години. При наличната информация обаче, това е

---

⁵ *Веков, М.* Метричната система в България. Метрични реформи и метрична дейност XVIII–XX век. С., 2007, с. 196–197, 221.

⁶ НБМ – БИА, О-602.; НБМ – БИА, О I 501.

⁷ Материали для изучения Болгарии. Часть II, выпуск III, Букурещ, 1877, 79–82. Свєрката показва, че двата източника дават едни и същи данни за всички санджаци с изключение на Търновския. При разминаване между салнамето и „Материалите“ тук са предпочитани статистическите сведения в османския годишник.

единственият начин да бъде определен брутният вътрешен продукт през този най-ранен период на младата българска държава.

Основните източници са публикуваните в „Държавен вестник“ сведения за десятъка в Княжеството (т. нар. десятъчни храни) и в Статистическия годишник на Източна Румелия⁸. За определяне на производството в т. нар. южни покрайнини (днешните Смолянска, Кърджалийска и най-южните части на Хасковска, Ямболска и Бургаска област), както и на Пиринска Македония се наложи да се използва делът на тези два района през много покъсен период (1919–1921 г.) – първите невоенни години след включването им в пределите на страната, за които официалната статистика предоставя информация на регионално ниво.

Добивите от различните земеделски култури около 1870 и 1880 г. са представени в таблици 1, 2 и 3. За повечето произведения изчисляването на дохода следва една обща процедура. Данните за производството се адаптират към днешните граници на България. За 1870 г. това означава да се отдели реколтата в Нишки и Тулчански санджак от общия добив в Дунавския вилает по салнамето от 1869 г. Определянето на производството на юг от Балкана изисква много повече корекции. Тук, за разлика от северната половина на страната, не разполагаме с информация за добивите по региони. Затова се налага първо да бъде определен приблизителният дял на намиращите се днес в пределите на страната ни територии от Одринския вилает. Един от възможните начини е да се използва площта (в кв. км.) на двете части (влизащи и невлизащи в днешна България). Това обаче би предполагало, че всеки декар земя във вилаета дава еднакъв добив независимо от района, в който се намира. За провинция с толкова разнообразен ландшафт – планински (Родопите, Странджа, Средна гора), полупланински (Сакар), равнинен (Тракийската низина, долината на Тунджа), има опасност подобен метод да изкриви твърде много крайните резултати. Вместо това тук е използван относителният дял на влизащите в Одринския вилает български земи в постъпленията от поземлен данък (десятък) както те са представени в салнамето от 1871 г. Разбира се, определянето на тези т. нар. „български земи“ в провинцията е направено с известна условност и включва целия Пловдивски и Сливенски и една трета от Одринския санджак. От тези части се събират около 61–62% от десятъка, а след закръгляне можем да приемем, че те дават 65% от земеделската реколта.

Определянето на производството около 1880 г. следва малко по-различен път. За Княжеството разполагаме с приблизителна оценка за десятъка (зърнените храни без ориза), а за Източна Румелия благодарение на издадения специален статистически годишник имаме информация за добивите от

---

⁸ Годишна статистика на Източна Румелия за 1883. Пловдив, Дирекция на финансите, 1885. 163 с.; Статистически сведения на Дирекцията на финансите на Източна Румелия. Пловдив [б.г.], Областна печатница. 20 с.; Държавен вестник, II, № 76, 1 окт. 1880, с. 4.; Държавен вестник, III, № 16, 14 март 1881, с. 124.

много по-широк кръг култури. Сравнени със сведенията за по-късните години, както и с тези за 1870 г., те ни позволяват да изградим приблизителна оценка за реколтата в първите няколко години след 1878⁹. Освен Източна Румелия в днешна Южна България обаче влизат и т. нар. южни покрайнини и Пиринска Македония. Производството от тези райони се определя въз основа на техния дял през 1919–1921 г. в общото производство на региона.

Логично е да се предположи, че държавата, особено в смутните първи години след Освобождението, не разполага с нужния ресурс, за да събере целия десятък от населението. Това очакване се потвърждава и от публикуваните в „Държавен вестник“ данни за десятъчните храни през 1890 г. Сравнени с официалната статистика за същата година те показват, че от различните зърнени храни държавата е успяла да събере като данък средно 8,6%, а не 10%. Именно този процент (намален по оценка на 8%) е използван за определяне на крайното производство през 1880 г.

Установили каква част от производството се отглежда в рамките на днешните предели на страната, се пристъпва към конвертиране на добива в съвременни мерни единици. Данните в двете салнамета за 1870 г. са дадени в истанбулски килета и според описаните по-горе съотношения те се превръщат първо в оки, а след това и в килограми. Сведенията за Княжеството са в оки, а тези за Източна Румелия в килограми. След това, следвайки приложената от Чакалов методика, се спада онази част от реколтата, която се използва за изхранване на добитъка (45% от царевицата и 35% от останалите фуражни зърнени храни), както и нужните за посев семена.

Както личи от таблици 1–3 за съжаление не разполагаме с информация за производството на ориз, дини и пъпеша, индустриални култури (с изключение на тютюна), варива (без боба), зеленчуци и плодове. За определяне на реколтата им през 1870 и 1880 г. се наложи да бъде използвано средното съотношение през 80-те и 90-те години на XIX в. между дохода от тези култури и този от житото (за което имаме най-сигурни и точни сведения). За приходите от грозде и вино през 1880 г. се използват данните за Източна Румелия – 16 834 683 оки вино (13,5 млн. л), които се удвояват, за да се включи и производството в Северна България¹⁰.

При фуражите се следва една малко по-различна процедура от приложената за годините след 1887 г. Вместо като сбор от износа им и превоза им по БДЖ, за които по очевидни причини не разполагаме с информация, доходът в 1870 е определен въз основа на увеличението в производството на фуражи между тази година и 1897/99 г. (първите три години, за които статистиката дава официални данни). След това за 1880 г. е определено нарастването спрямо 1870 г. на реколтата от фуражни растения в Южна България – с 3,5 пъти от 4,8 на 16,9 млн. кг.

---

⁹ Както вече беше посочено, данните, с които разполагаме, са за 1880–1881 г. за Северна и 1882 г. за Южна България.

¹⁰ През 80-те и 90-те години на 19. век Северна и Южна България произвеждат почти еднакво количество грозде и вино (респ. 53% и 47%).

Тъй като добитите оценки за доходите от растениевъдство през 1870 и 1880 г. страдат от известен субективизъм, за проверка се наложи да се сравнят установените добиви с реколтата през по-късните години, за които вече разполагаме със значително по-сигурни сведения от статистиката. Както се вижда от таблица 3, полученото производство не се различава драстично от количествата регистрирани по-късно, което косвено свидетелства за приемливостта на крайните резултати. За 1880 г. бе направена още една проверка като добивите по околии бяха сравнени с тези в същите административни единици за 1897/98 и 1898/99 г. И тук проведенят тест даде насърчителни резултати и незначителни годишни отклонения, които могат да бъдат обяснени с климатични и циклични фактори.

Размерът на реколтата и начините на изчисление на доходите от различните земеделски култури е представен в таблици 4–8.

Скотовъдство и странични селскостопански дейности

Ключ към доходите, реализирани от скотовъдство ни дават данните за броя на домашните животни около 1870 г. Сведения за тях можем да открием в салнаметата за Дунавския вилает от 1869 г. и за Одринския вилает за 1872 г. След сравняването им с информацията от преброяванията през 1893, 1900, 1905 и 1910 г. сме в състояние да определим приблизителния размер на скотовъдната популация у нас през 1870 и 1880 г. За щастие османският годишник за Северна България представя броя на животните по санджаци, което ни позволява да отделим само териториите, влизащи в днешните граници на страната. На юг от Балкана отново данните са обобщени на вилаетско ниво и за обособяването на българските земи се наложи като ориентир да използваме приходите от данъка върху овцете (бедел). Според тях Сливенски, Пловдивски и българската част от Одрински санджак дават около 65% от постъпленията. Толкова приемаме, че е бил делът на тези региони от общата скотовъдна популация в Одринския вилает. Количеството на добитъка през 1880 г. е определен чрез екстраполиране* на данните за 1870 г. Информация за конкретния брой домашни животни може да бъде получена от таблици 9 и 10.

Производството на мед и восък се определи като се използваха откъслечните сведения за броя на кошерите в Одринския вилает. За 1880 г. броят им бе определен като за ориентир бе използван средният им брой през 1887–1890 г. (по „Стопанска България“ на Кирил Г. Попов). По сходен начин бе установен и доходът от пашкули. При липса на всякаква информация чистият доход от лов, риболов, гори и платените лихви по земеделски кредити бе изчислен на база средното съотношение през 1887–1900 г. между тях и доходите от производството на зърнени храни. Основание за това бе сходното

---

* *екстраполация* (от лат.) – метод в статистиката и математиката за попълване на неизвестни стойности в цифрови вериги като се използват ретроспективно закономерности между известните стойности във веригата.

влияние на климата както върху културите, за които имаме данни, така и върху тези, които не са покрити от статистиката.

За броя на домашните прислужници през 1880 г. бяха използвани преброяванията на населението в Княжеството през 1881 г. и в Източна Румелия през 1884 г. Слугите в 1870 г. бяха определени по оценка на база дела им от общото население през 1880 г. По косвен път бе получен и доходът от селски недвижими имоти. Като база послужи информацията в салнаметата за броя на населението и официалните данни от двете гореспоменати преброявания. Сравнението с по-късните преброявания (от 1888, 1893 и 1900 г.) показва, че средно в едно домакинство живеят 5,7 души. Това помогна за определяне на броя им през 1870 и 1880 г. и респективно – за установяване колко са къщите за живеене в селата. Пропорцията между приходоносни и неносещи доходи покрити имоти в 1893 г. (първата, за която Главна дирекция на статистиката (ГДС) дава информация) послужи като указание за определяне на броя на магазините, хановете, кръчмите и складовете преди и непосредствено след Освобождението. Същите източници (салнамета и преброявания) бяха използвани за изчисляване и дохода от домашен поминък. Конкретните сметки са представени в таблици 11–16.

Индустрия и занаяти

Занаятчийството формира важна част от БВП на българите през последното десетилетие на османското владичество. При сблъсъка с по-евтиното фабрично производство след Освобождението мнозина занаятчии са принудени да фалират. Точните измерения на този процес обаче и до днес остават неясни, а в литературата са изказани основателни съмнения доколко точно оплакванията на съвременниците, пълнещи колоните на пресата, отразяват настъпилото реструктуриране на заетостта във вторичния сектор на икономиката. Единственият достигнал до нас пътеводител за тези промени са данните от преброяването на населението на Княжеството (в 1881 г.) и Източна Румелия (в 1884 г.). Сравнението с по-късните преброявания (1888, 1893, 1900 г.) обаче показва, че броят на калфите и чираците непосредствено след Освобождението е подозрително нисък (28 хил. при около 90–95 хил. в края на 80-те и началото на 90-те години на XIX в.). За да се коригира това странно несъответствие, се наложи да използваме относителния дял от населението на всички групи занаятчии – майстори, калфи и чираци. По този начин с известно приближение бе установен броят им през 1870 и 1880 г., както е показан в таблица 17. Изчисляването на дохода (по цени от 1939 г.) бе направено по описаната вече методика, публикувана в „Дискусионните материали на БНБ“.

Определянето на доходите от строителство разчита на сведенията от преброяването на населението (за броя строители около 1880 г.) и на данните от държавния бюджет за публичните строежи. Това са единствените показатели за реализираните доходи от подотрасъла. С помощта на няколко допускания (посочени в сиво в таблица 18) сме в състояние да пресметнем добавената стойност, произведена през 1880 г. от строителната индустрия.

За 1870 г. обаче се налагат много „по-смели“ предположения както за броя на строителите, така и за дохода на предприемачите. Като ориентир се ползват съотношенията, валидни за 80-те и началото на 90-те години на XIX в. (например това между чистия доход на предприемачи и строители 10 : 8).

Поради липсата на каквито и да е статистически данни за чистите печалби в едрата, дребната и добивната индустрия се наложи доходите в тези три подсектора да бъдат апроксимирани като се използва относителният им дял в дохода от занаятчийство и строителство през по-късни години. В края на 80-те години той варира между 15 и 18%, което ни дава основания да приемем, че в 1880 г. е бил около 10% и около 8% през 1870 г.

Услуги

Като ориентир за добавената стойност от различните услуги през 1870 и 1880 г. обикновено се ползва техният относителен дял през по-късния период. Тази процедура изглежда съвсем субективна, а резултатите ѝ – твърде груби и неточни. При несъстоялата се структурна трансформация на българската икономика обаче постигнатите с нейна помощ изчисления изглеждат с приемлива достоверност. Като измерител, спрямо който се отчита относителният дял на отделните услуги обикновено се ползва доходът от производство на зърнени храни, подотрасълът покрит с най-надеждна и богатата информация. По този начин е пресметнат чистият доход от финанси, транспорт и съобщения. При доминиращата роля на зърнопроизводството в рамките на БВП пряката и косвената връзка между него и тези услуги едва ли се нуждае от допълнително доказване (житото и другите зърнени храни са основен транспортен артикул, а реализираните от тях приходи формират важна част от спестяванията в банките).

За останалите дейности в рамките на третия сектор сме в състояние да открием частични сведения за 1880 г. и по аналогия и след леко адаптиране да ги приложим и за 1870 г. При търговията например се използват изчисленията вече доходи и обеми физическо производство на селското стопанство, скотовъдството, занаятчийството и дребната индустрия. Към тях се прибавя вносът на стоки (без този на суровини), за който имаме информация от търговската статистика (за 1880 г.). Понеже няма данни за платените вносни мита, общински такси и транспортни разноски по оценка ги приемаме за 10% от импорта, колкото са приблизително и в края на 80-те и началото на 90-те години. След това по възприетата от Чакалов методика от установения стокооборот се отделят 15% като чист доход на търговци и комисионери.

Реализираната добавена стойност от свободни професии и градски имоти се определя с помощта на наличните сведения от преброяването на населението (1881 и 1884 г.) и косвените свидетелства от османските регионални статистически годишници – салнамета (за броя на домакинствата). Броят на занимаващите се със свободни професии, ресторантьорство и хотелиерство през 1870 и 1880 г. е посочен в таблица 19. Изчисляването на доходите от градски имоти става по описания вече в частта за селското стопанство тук начин, а оценката за броя на сградите може да бъде видяна в таблица 20.

Доходите от последния подотрасъл, включващ заплатите на държавните и общинските служители и пенсионерите, се определя въз основа на данните по бюджета на Княжеството и на Източна Румелия (за 1880 г.) и на Одринския и Дунавския вилает (за 1870 г.). Сведенията за двете османски провинции разбира се са със значително по-ниско качество и от тях трябва да бъде изваден компонентът, който се отнася за останали извън днешна България земи. Този път салнаметата позволяват по-лесно дезагрегиране на информацията, тъй като тя е представена не само на вилаетско, но и на окръжно ниво (санджаци).

Ценови индекси

За да бъдат съпоставими във времето оценките за БВП трябва да бъдат не само в рамките на постоянна територия, но и по постоянни цени (приспадане на инфлацията). Както вече бе уточнено, поради липса на достатъчно информация за текущите цени през 1870 и 1880 г., се наложи през двете най-ранни години БВП да бъде изчислен само по константни цени (от 1939 г.). Все пак някои от сериите доходи трябваше да бъдат дефлирани като за целта се наложи да бъдат изградени индекси на цените на дребно и на труда. Поради сериозните недостатъци в количествено и качествено отношение на наличните данни без съмнение те отразяват само общите тенденции на инфлация, протичащи в българското общество без да са в състояние да фиксират съвсем точно техния темп на годишна база.

Общият индекс на цените на дребно за 1870 г. е конструиран с помощта на различни източници – публикации в тогавашната преса (в. „Дунав“)¹¹ или по-късни публикации (Беров, Гаврилова, Памук)¹². Начинът на изграждането му е представен подробно в таблица 21. За 1880 г. бяха ползвани отпечатаните в статистическите годишници на Царство България (СГЦБ) данни на статистиката за 1881 г.

Индексът на труда за 1870 г. е съставен с помощта на публикуваните в Описа на османотурските документи за занаяти и търговия 28 надници на наемни работници и 22 на зидари от Шумен в периода 1867–1872 г.¹³ Надниците в грошове са преизчислени в лева по посочения по-горе обменен курс (1 лв. = 4,40 гроша) и след това са сравнени с получаваните възнаграв-

---

¹¹ Тук е мястото да изразим дълбоката си благодарност към Цветелина Величкова за скрупулезното преглеждане на течението на в. „Дунав“, без чиято помощ много от ползваните за това изследване данни не биха били достъпни.

¹² Гаврилова, Р. Колелото на живота: Всекидневието на българския възрожденски град. С., 1999, 76–77.; Беров, Л. Движението на цените на Балканите XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976, с. 323.; Istanbul ve Dıper Kenlerde 400 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469–1998. Ankara: T.C. Baebalkanek Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, 1–37. Благодарни сме на Шевкет Памук за предоставените ценови серии и нужните обяснения за ползваните мерни единици.

¹³ Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI–XIX в.). С., НБКМ, 1993, с. 898.

дения от 1887 до 1945 г. (за подробности вж. таблица 22). За 1880 г., също както и при ценовия индекс бяха ползвани надниците на зидари и надничари през 1881 г.

Население

В края на тази част трябва да бъдат казани няколко думи и за населението, живеещо по българските земи в 1870 и 1880 г. Както стана ясно, за годините след Освобождението разполагаме със сравнително точни и надеждни сведения от проведените две преброявания в Княжеството (1881 г.) и Източна Румелия (1884 г.). С тяхна помощ още през 90-те години на XIX в. българската статистика е определила приблизителното население през 1880 г., живеещо на територията на обединената след 1885 г. държава. Значително по-трудно е да бъде уточнен броя на българите около 1870 г. Единственият наличен указател в тази посока са запазените регионални годишници на Одринския, Дунавския и Солунския (за Пиринска Македония) вилает. Според тях в днешна Северна България живеят около 900 000 души, 380 000 – в Южна и 51 000 – в Югозападна. Османската практика обаче е да регистрира само пълнолетното мъжко население. За съотношението между двата пола можем да използваме преброяването от 1881 г., което дава 49% жени и 51% мъже. Така приблизителното население в днешните граници на страната е 2 597 000. Почти същата оценка дава и Ангъс Медисън – 2 586 000 души, позовавайки се на класическото изследване на Колин МакЕведи и Ричард Джоунс¹⁴. Тук бяха възприети данните на МакЕведи и Джоунс, тъй като салнаметата всъщност се отнасят за няколко, макар и близки, години (1869–1874 г.).

Отчитаното от официалната статистика население бе адаптирано към днешните граници на страната с помощта на преброяванията от 1910 и 1920 г. Те са съответно последното и първото, които съдържат информация за броя жители на описаните по-горе териториални блокове – Южна Добруджа, Западни покрайнини, южни покрайнини и Пиринска Македония. В резултат за периода 1880–1913 г. публикуваното в статистическите годишници население е увеличено с 5%, а след 1913 г. (до 1945 г.) е прието без изменение по официалните данни, тъй като в резултат на войните България губи земи, в които живеят 9,4% и печели територии с 8,6% от жителите на страната.

БВП 1887–1912 г.

Земеделие

Земеделската статистика за зърненото производство е изключително подробна и за периода 1889–1892 г., 1897–1900 г. и 1903–1924 г. дава достатъчно данни за точното отчитане на произведения доход. Като ориентир за

---

¹⁴ *Maddison, A. World Economy*, p. 91.; *McEverdy, C., R. Jones. Atlas of World Population History*. London, 1978. Повече за броя на населението около 1870 г. може да се види в: *Karpat, K. Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison, Wis., 1985.

запълване на пропуските в официалната информация бе възможно да се използват или приходите от поземления данък (който е една десета от реколтата), или сведенията за изнесените от страната количества. Проверката обаче показва ниска, при това отрицателна корелация* от 55% между децата и стойността на зърнената реколта от 1903 до 1912 г. – най-ранният период, за който разполагаме с по-точни и подробни данни. Значително по-добри са резултатите от корелацията между производството и износа на зърнени храни. Между 1889 и 1900 г. (всъщност 1889–1992 г. и 1997–1900 г.) при житото тя е 73% и 81% при ръжта. Зависимостта между износ и производство при останалите култури е много по-ниска, но въпреки това имаме достатъчно основание да използваме експортната статистика като ориентир за размера на добитата реколта. Именно по този начин (на база износа) са определени вероятните количества зърнени храни, произведени в годините 1887–1888, 1893–1896 и 1901–1902.

Данните за физическото производство на индустриалните култури са също предоставени от Главна дирекция на статистиката, а за 80-те и началото на 90-те години на XIX в. – от изследването на Кирил Г. Попов „Стопанска България“. И тук, както и при зърнените храни не разполагаме с данни за реколтите през някои от първите години (1887–1888, 1893–1896 и 1901–1902), а за 1889–1892 г. имаме сведения само за част от производството (около 1/3). Информация за отглеждания през всички години тютюн е публикувана в сп. „Български тютюн“ и най-вероятно ползва събираните от финансовата администрация данни¹⁵. Почти веднага след Освобождението, водена от фискални и данъчни съображения, държавата се опитва да въведе стриктен контрол върху тютюнопроизводството. По неясни причини обаче сведенията за производството преди 90-те години на XIX в. не са обнародвани в нито една официална публикация на ГДС. За годините, за които не разполагаме с никакви данни освен за тютюна, размерът на реколтата бе определен като се взе средният му дял в общото производство на технически култури за най-ранния период, за който имаме сведения (1903–1911 г.) – 56,23%.

По сходен начин са определени добивите и доходите от лозя, плодове, варива, бостани, зеленчуци, розови градини и фуражни растения.

Скотовъдство

За броя на домашните животни сме принудени да съдим от провежданите преброявания през сравнително дълъг интервал (1870, 1893, 1900, 1905 и 1910 г.). Това налага популацията на добитъка да бъде интерполирана* с помощта на наличните данни (вж. първите колони на таблици 9 и 10). Този

---

* *Корелация* – математически метод за измерване на връзката между две или повече случайни променливи, които са в някаква зависимост помежду си.

¹⁵ Български тютюн, 1938, III, № 8–9, 318–319

* *интерполация* – метод в статистиката и математиката за запълване на междинни неизвестни стойности в една цифрова верига като се използват наблюдаваните зависимости между известните стойности от веригата. Вж. и даденото по-горе обяснение на екстраполацията.

метод обаче неминуемо изглажда годишните флукуации и изкуствено изрязва вариациите.

В изследването си Чакалов определя средната млечност въз основа на по-систематичните наблюдения върху скотовъдството след 1934 г. Така той достига до годишно производство от 800 л от биволица, 1100 л от крава, 30 л от овца и 40 л от коза. Тъй като с течение на времето производителността на домашните животни би трябвало бавно да е нараствала поради прилагането на по-висококачествени храни и по-добри грижи, то в периода 1887–1912 г. приемам, че средната млечност е била макар и незначително по-малка.

Поради липса на надеждна статистика пресмятането на реализирания доход за стопанството от месо и месни произведения изисква множество допускания. Основен проблем тук е определянето на консумацията на месо. Главна дирекция на статистиката (ГДС) започва да събира данни за закланите животни едва след Първата световна война (от 1911 г. в окръжните градове и от 1919 г. за цялото Царство). Тази информация обаче се отнася само за някой от градските центрове, в които живее около 25% от населението на Царството. Възможният начин за заобикаляне на съществуващата празнина е да се пресметне процентът на заклания добитък от общата скотовъдна популация през годините, за които има сведения (1911–1924 г.), след което да се допусне, че средното съотношение е било валидно и за по-ранния период. Оценката на месното потребление в цялата страна обаче изисква допълнителни допускания. То е направено като се ползва съотношението между посочената от Чакалов обща консумация у нас в 1924 г. и измереното от ГДС потребление на една четвърт от населението. Взето е и предвид, че селското население консумира значително по-малко количество месо от живещото в градските центрове¹⁶.

В многократно цитираното вече изследването на Чакалов производството на яйца се изчислява въз основа на данните за превоза по БДЖ и износа от страната. Данни и за двете серии предоставя статистиката. Ползвайки официални данни и редица допускания, сме в състояние да определим и дохода от вълна, козина, пчеларство, пашкули, лов и риболов. По-пълна информацията за продукцията на нашите гори става едва от 1911 г. За предните изследвани тук години могат да се ползват публикуваните в „Държавен вестник“ сведения за 1898 и 1901–1902 г. Празниците се налага да бъдат запълнени като се използват данните за износ на дървен строителен материал, дърва за огрев и дървени въглища.

Към т. нар. от Чакалов домашен поминък трябва да се причисли домашното предене на вълна и козина, тъкането на платове и килими, приготвянето на облекло и обувца, различните начини за консервиране на храна (кисело зеле, компоти, туршии, сушене на плодове) и др. За съжаление единственият начин за определяне на дохода от домашен поминък е въз основа

---

¹⁶ Вж. в тази връзка: *Евтимов, Б.* Месодобивът у нас и възможността за неговото увеличение. – Месо и мляко, 1942, VII, № 4, с. 104 и сл.

на потенциалните заети в него – „жените домакини от 16 до 60 години“¹⁷. Броят на жените в трудоспособна възраст през годините се интерполира от данните в преброяванията. За да се определи количеството дни, отделени от селянката за домашен поминък са използвани сведенията от проведеното през 1905 г. от К. Г. Попов и П. Пенчев изследване върху домакинските бюджети и извършения труд в село Каси-Лък¹⁸. Според него с домашни дейности е заето 35% от времето на жените в работоспособна възраст и тези данни използваме за годините между 1887–1912.

Към дохода от селскостопански дейности Чакалов прибавя и „добивът от селски покрити имоти, независимо дали стопанинът живее сам в жилището си или го дава под наем“ (т. нар. „косвена рента“)¹⁹. За общия брой на сградите информация може да се извлече от извършваните от ГДС преброявания. В изследването на Чакалов те са разделени на две групи според предназначението и доходността им – за живеене и по-доходни (работилници, дюкяни, кръчми, воденици, фурни и др.). Броят на лицата, заети като домашни слуги, се определя след интерполиране на посочените в проведените няколко последователни преброявания на населението данни (1888, 1893, 1900, 1905 и 1910 г.).

Индустрия и занаяти

За съжаление натрупаната статистическа информация за занаятчийството не отговаря на значението и обществената тежест на този подсектор. Първата занаятчийска анкета ГДС провежда едва през 1936 г., но поради отдалечеността ѝ от разглеждания тук период нейните резултати могат да бъдат използвани само за сведение. Източникът, който единствен дава една макар и груба представа за протичащите процеси е серията от преброявания на населението по професии, провеждани през определен период от време (1888, 1893, 1900, 1905, 1910, 1921 и 1926 г.). Резултатите им тук са допълнени с информация, почерпана от изследвания на съвременни икономисти – Асен Чакалов, Кирил Г. Попов и др. Интерполирайки данните от преброяванията получаваме приблизителния брой майстори-занаятчии, калфи и чираци по години. Извършени са някои допълнителни проверки (за 1905 и 1911 г.) с посочения от К. Г. Попов брой заети в този вид стопанска дейност.

Трудно може да се каже, че насърчаваната индустрия е достатъчно документирания в статистическо отношение. От началото на ХХ в. ГДС провежда три промишлени анкети, които обхващат цялото насърчавано производство (през 1904 – частична, 1909 и 1921 г.). Освен това сведения за 1911 и 1912 г. са публикувани в статистическите годишници. За множеството липсващи години (1887–1903 и 1905–1908) бе необходимо обемът на индустриална продукция да бъде изчислен въз основа на потреблението на въглища и

---

¹⁷ Чакалов, А. Цит. съч. с. 38.

¹⁸ Попов, К. Г., П. Пенчев. Село Каси-лък (опит за статистично икономическа монография). С., 1909. 316 с.

¹⁹ Чакалов, А. Цит. съч., с. 41.

кокс в страната. Използвайки данните от преброяванията в 1904 и 1909 г. за дела на въглищата в общата консумация на горива и темпа на нарастване на броя на насърчаваните предприятия е възможно да се достигне до едни напълно приемливи оценки за промишленото производство през непокритите от официална статистика периоди.

Строителството е важен промишлен клон, който за съжаление остава встрани от интереса на ГДС. Косвени данни могат да ни дадат само преброяването на населението по професии (за броя на строителите), държавните и общинските бюджети (за размера на публичните строежи) и преброяванията на сградите в страната (за обема на частните).

За да се определи чистият доход от мини и кариери бяха използвани сведенията за нетната печалба на мини „Перник“ в периода 1891–1910 г., почерпани от статията на Иван Загралов²⁰. За останалите години обаче определянето ѝ е невъзможно. Ето защо вместо чистата печалба бяха събрани сведения за реализирания доход по бюджета от всички държавни мини (намиращи се в района на Перник, Бобов дол и Белноврѝх в Стара планина). Информацията за платените възнаграждения в мини „Перник“ е взета също от гласуваните кредити по Държавния бюджет. Дохода от рудниците, А. Чакалов пресмята въз основа на износа на метални руди по цени намалени с 20%, след което приспада от така получения приход разноските за въглища. Проверката за 1924 г. обаче установи, че посоченият от Чакалов доход (6 млн. лв.) е 28,8% от стойността на износа за същата година. Поради това вместо с 20%, намаляваме стойността на експорта с 28,8%. Доходът от частни каменовъглени мини се определя като процент от онзи на „Перник“. Съотношението се изчислява въз основа на зависимостта между въглищното производство на публичните и частните мини, което е обнародвано в СГЦБ.

Услуги

Информация за дохода от БДЖ може да се получи от държавните бюджети и СГЦБ. Чистата добавена стойност Чакалов изчислява като намалява всички реализирани приходи през годината с експлоатационните разноски, „които не съставляват доход на заетите лица“ (за гориво, машинно масло, поддръжка на локомотиви, вагони и линии, наем на складове и помещения, лихви на капитала и др.)²¹. По същият начин са изчислени и доходите от съобщения. Първични данни за тях намираме в Държавния бюджет и в Статистическите годишници. Доходът от частни транспортни услуги е изчислен въз основа броя на коларите и файтонджиите по преброяванията на активното население (от 1888, 1893, 1900, 1905 и 1910 г.).

Основна задача за изчисляване на доходите от търговия е да се определи „каква част от производството на земеделското стопанство отива на па-

---

²⁰ Загралов, И. Държавната мина „Перник“. – Списание на Българското икономическо дружество, 1911, XV, № 10, 894–945.

²¹ Чакалов, А. Цит. съч., с. 81.

зара²². При липса на точни данни от ГДС за обема на градската консумация (особено на селскостопански произведения) Чакалов пресмята процента на опазаряване* като сбор от: (а) превозените стоки по БДЖ и (б) количеството на износа им. Изчисленият стокос оборот на селскостопанските произведения представлява важна част от търгуваните в икономиката стоки. Освен него обаче на пазара излизат и много други артикули, за които, поради тяхната природа, статистиката ни дава малко по-точна представа. За да обхване стойността на целия оборот Чакалов разглежда осем групи от стоки и разноси: (1) цялата стойност на отиващите за пазара селскостопански артикули по цени на производителя (без възнаграждението за труд, домашен поминък, трансфери на градинари и сезонни работници); (2) стойността на индустриалното производство се включва без сумата на платените акцизи и разни такси и без местните стоки, употребени като суровини на едрата промишленост; (3) стойността на тютюневото производство след спадане акцизите и таксите; (4) пълната стойност на добивната индустрия; (5) от чуждестранния внос са изключени материалите, използвани от индустрията за суровини; (6) сумата на акцизите, бандерола, вноските мита и другите такси, които държавата събира върху стоките; (7) общинският налог и другите общински такси върху консумацията и (8) навлата на стоките за вътрешния оборот (таксите от БДЖ и другите видове транспорт).

За да установи дохода от търговия А. Чакалов ползва данните за обложения чист приход на търговците (за 1933–1935 г.). Преди финансовата 1925/26 г. обаче Министерство на финансите не показва каква част от събрания данък-занятие идва от конкретните обложени групи професии (занаятчии, свободни професии, индустриалци, рентиери, търговци и др.). Това е причината както при А. Чакалов, така и тук да бъде приложен един среден процент печалба на извършващите търговска дейност лица – 15% от стойността на стокооборота.

Доходът, реализиран от различните финансови услуги, е сравнително добре документиран. Банките и застрахователните компании са едни от най-изрядните дружества, публикуващи редовно своите баланси и отчети. За да се събере нужната информация бяха прегледани и събрани всички банков и застрахователни баланси, обнародвани в „Държавен вестник“ и някои специализирани издания (списание „Банков преглед“, „Списание на съюза на популярните банки“, вестник „Търговски фар“, вестник „Кооператор“ на Общия съюз на българските земеделски кооперации и др.). Използвани бяха и приложените към фирмените досиета баланси, съхранявани в ТДА–София.

Приходите от свободни професии, ресторантьорство и кафенета са определени въз основа на данните от преброяването на населението и информацията за средните годишни доходи, предоставена от Чакалов. За реализи-

---

²² Пак там, с. 47.

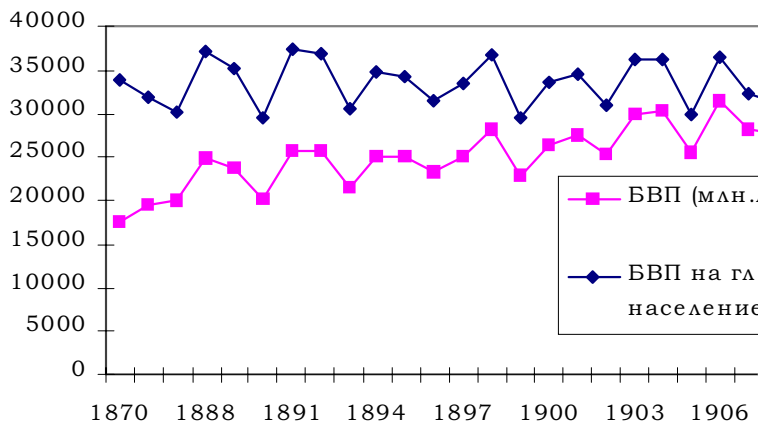
* *опазаряване* – онази част от натуралното земеделско производство, която се продава на пазара, а не остава за собствени нужди на производителя.

раната печалба в администрацията сведения бяха използвани от държавния и от общинския бюджет.

Обобщение

Изчисленият брутен въгрешен продукт в 1870, 1880 и 1887–1912 г. по постоянни цени (от 1939 г.) и територия са представени в таблица 23 и 24 и в следната диаграма:

Фигура 1. Реален БВП на глава от населението, 1870–1912 г.

Източник: Вж. текста

Оценките за БВП и особено за БВП на глава от населението не показват особени разлики в нивото на икономическо развитие и на стандарт на живот в десетилетията преди и тези след Освобождението. Слабото нарастване на брутният въгрешен продукт (сивата линия на фиг. 1) с 1,14% годишно е крайно недостатъчно, за да компенсира демографския бум. Така БВП на глава от населението остава практически без изменение (6782 лв. в 1870 о. и 6742 лв. в 1911 г.), а малките повишения и спадания са всъщност слаби циклични вариации около една устойчива средна стойност (6752 лв.).

Тази стагнация на българското стопанство едва ли може да ни изненада. Тя е плод на множество негативни фактори и условия, които съдържат икономическия растеж. В страната липсват свободни капитали, които чрез банките да бъдат инвестирани в различни индустриални проекти. Нестабилната политическа обстановка обезсърчава дори и най-авантюристичните чуждестранни инвеститори, които биха се впуснали в рискови предприятия у нас. Едва след 1906 г. чуждите капитали започват малко по-уверено да навлизат на българския пазар. Липсата на стопански ръст и от там – незадоволителният стандарт на живот до голяма степен е плод и на ниския социален капитал в страната. В първите години след Освобождението грамотните (груб показател за нивото на човешки капитал) са под 5% от населението. Четири десетилетия по-късно те достигат до 1/3 от всички българи. Задържаща растежа роля играят и зле

работещите държавни институции (администрация, съдебна система), както и липсата на ясно дефинирани вещни права върху земята²³.

Стопанско развитие и качество на живот 1850–1912 г.

Представените в първата част на това изследване оценки за БВП (1870–1912 г.) не показват съществени изменения в качеството на живот на българите преди и след Освобождението. Колкото и ограничени да са данните (само една оценка преди 1878 г.) все пак сме в състояние да отхвърлим или потвърдим някои от изказаните досега хипотези в историографията. Събраната информация показва, че едва ли можем да говорим, както настоява Беров, за някаква дълбока стопанска криза в десетилетието преди Освобождението. И ако през отделни години е имало известно забавяне или колебания, проблемите са били кратковременни и със сигурност не са се отразили съществено на водещите тенденции в икономическото развитие на българските земи. На фона на общата стагнация трудно можем да си представим например, че ефектът на световната аграрна криза от 70-те години на XIX в. значително е надхвърлил забелязаните циклични вариации през 1890, 1893, 1899, 1902 или 1905 г. (вж. фиг. 1).

При наличните в момента данни (само едно наблюдение за БВП преди 1878 г.) не сме в състояние да определим кога започва тази стагнация. Редица качествени нарративни сведения обаче дават основание да се предположи, че през трите десетилетия от Кримската до Руско-турската война българските земи изживяват период на ускорен стопански растеж. Събирането на количествени потвърждения е сложна, но далече не невъзможна задача. В чуждестранната литература вече има натрупан значителен опит за заобикаляне на сериозните празноти в статистиката преди последната четвърт на XIX в. Възможни алтернативи за локализиране началото на евентуалното икономическо ускоряване са: определяне на гъстота на населението, на степента на урбанизация и промените в градската мрежа. И трите косвени индикатори са приложими обаче за по-дълги периоди. Много по-подходящи за кратки отрязъци от време, какъвто е и нашият случай, биха били промените в реалните заплати и цените на основните консумативни стоки. Изграждането на подобни бази от данни е твърде амбициозен проект, който ще наложи щателно да бъдат проучени различни по вид и произход източници – данъчни регистри, търговски тефтери, кореспонденция, сведения от пътешественици, приписки и др. По обясними причини това значително надхвърля възможностите ни към момента, поради което тук ще представим само убедителните нарративни свидетелства за значителния стопански динамизъм през близо трите десетилетия от средата на 50-те до края на 70-те години на XIX в.

---

²³ В годините след Освобождението земята у нас се притежава по наследство, а не по силата на документ (нотариален/крепостен акт). Издаването му става по тромава и скъпа процедура, която се осъществява в рамките на съдебен процес. Селянинът е принуден да ходи многократно до града и да плаща различни такси и адвокатски хонорари. Поради това банките се въздържат да кредитират селските стопани срещу ипотека на техните земи.

Ако съумеем да се дистанцираме от наслоените през десетилетията емоции, и ако подходим обективно към включените в научно обръщение документални свидетелства, не можем да не признаем, че българите от XIX в. са трайно интегрирани в османския икономически модел. Натрупали с годините ценен опит за диалог с представителите на местната и централната власт, усвоили ценното умение да оцеляват, надхитрявайки държавата и нейните чиновници, българските занаятчии, търговци и предприемачи още през XVIII и началото на XIX в. успешно се възползват от възможностите на имперския пазар. Неслучайно формиращият се през периода на Ранното възрожденско стопански елит е изцяло обвързан или със системата на държавните поръчки, или с разрастващите се търговски контакти на Османската империя с големите европейски страни. Неслучайно преобладаващата част от българските предприемачи, подвизаващи се из Средна Европа, Влашко, Молдова, Русия предпочитат да запазят статута си на османски поданици вместо да получат чуждо поданство. Неслучайно формиралите се през XVIII и XIX в. емигрантски общности запазват икономическите си връзки с империята, а най-преуспелите в стопанско отношение българи съзнателно обвързват капиталите си със земите на юг от Дунав.

Одринският мирен договор (1829 г.) открива нови шансове пред подвластното българско население. Откъсването на Гърция и Сърбия увеличава осезаемо дела на българските земи в османската икономика, а българските производители и посредници постепенно се утвърждават като главен фактор в стопанското развитие на балканските провинции на империята. Точно по това време се поставя началото и на Танзимата, дал допълнителен подтик за модернизацията на възрожденското общество. Промяната може да се долови не само в бурния подем на селскостопанското и занаятчийското производство, на търговията и манифактурното дело. Промяната откриваме и в появата на фабричните предприятия, в създаването на първите акционерни дружества, в усилията на реформаторски настроените османски политици да ограничат проявите на ежедневно и безнаказано насилие над християните.

Важно значение за стопанската активност на българите има и стабилизирането на османската парична система (нейното обвързване през 40-те години на века в своеобразен „валутен борд“ с британския паунд) и др.. Не по-малко значими са и белезите за видимото подобряване на материалното благосъстояние на българското население, което е в основите на успеха на просветното движение и на църковната борба, в изграждането на възрожденската култура, в постепенното усвояване на постиженията на тогавашната европейска цивилизация, намерили все по-широко приложение в бита и ежедневието.

Тези тенденции се запазват и след Парижкия мирен договор от 1856 г., когато политическата конюнктура на Балканите допълнително стимулира общия подем в живота на българите. Засиленото икономическо присъствие на големите европейски държави води не само до прословутото „разорение“ на българските еснафи, но и до приток на свежи капитали, до по-бързото навлизане на новите технологии, до увеличаване броя на европейските

инвеститори (повечето от които са в съдружнически отношения с местни предприемачи) и играят ролята на своеобразен коректив на „безобразията“ на властта, особено на местно ниво.

Десетилетията след Кримската война са всъщност апогея в стопанското развитие на подвластното българско население през петте века чужда власт. Подобна констатация се потвърждава както от домашните, така и от огромното количество чужди документални свидетелства, с които разполага историческата ни наука. В сферата на земеделието например показателен е броят на заможните българи, които през 60-те и 70-те години на XIX в. се изявяват като притежатели на големи чифлишки стопанства. Фамилиите на Робевци, Чалъкови, Каблешкови, Пулиевци, Бракалови са само част от имената на възползвалите се от новата стопанска конюнктура предприемачи, които съумяват да организират печелившо производство на най-търсените по пазарите на империята, а и извън нея селскостопански продукти – зърнени храни, памук, розово масло, лавандула, мента, тютюн, ориз. Десетки джелепи и бегликчии се явяват собственици на огромни стада овце, осигуряващи важните суровини за развитието на текстилното производство. Показателно е и че според притежаваната обработваема земя преобладаващата част от българското селско население принадлежи към средната социална категория в Османската империя, т.е. разполага с необходимите материални условия за поддържане на сравнително добро качество на живот. Около 12 % от населението в Североизточна България, за която разполагаме със сравнително подробни данни, например разполага с по над 300 дюньюма земя, между 8 и 12% владеят по 200-300 дюньюма, а близо 52% разполагат с от 50 до 200 дюньюма²⁴.

Едва ли е необходимо да се преповтарят отново отдавна включените в научно обръщение данни за състоянието на манифактурното и фабричното производство по българските земи, на търговията и акционерното дело, на пътната мрежа и транспортните услуги. Достатъчно би било да се споменат само имената на такива манифактуристи, фабриканти и търговци като Станчо Иванов и Тодор Станчов от Пловдив, Арие от Самоков, Георги Рашеев и Иван Калпазанов от Габрово, Руско Миркович и Васил Попстанчов от Сливен, Славчо Хаджипаскалев и Ст. Карагъзов от Търново, чиито стопански инициативи са емблематични за мащабите и темповете на стопанската обнова по българските земи след Кримската война.

През цялата първа половина на XIX в. в Сливенско например са открити 25 фирми и манифактури, а през третата четвърт на века (от Кримската война до Освобождението) – 44, като само през 70-те години новооткритите фирми и манифактури са 10²⁵. В Котленско пък, включващо такива емблематични за стопанския живот на българите центрове през XIX в. като Котел,

²⁴ История на България. Т. 2. Късно Средновековие и Възраждане. С., 2004, с. 433.

²⁵ Русев, И. Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. В. Търново, 1996, 272–282.

Жеравна, Градец, Медвен, Ичера и др., съотношението на функциониралите през първата половина и през третата четвърт на столетието фирми и манифактури е 5 на 43, 18 от които са създадени през 70-те години²⁶.

Все в същата посока на разсъждения могат да се приведат и наблюденията на проф. К. Косев, потвърдени и от други изследователи на политическото ни Възраждане, според които „размахът на българското националноосвободително движение през 60-те и 70-те години и неговият апогей – Априлското въстание – са предизвикани не от бедност, от бедствено материално положение, а напротив – от икономическия просперитет на българския народ като цяло, от неговата пораснала материална мощ. Съвсем не е случайно, че главни средища на въстанието и на революционното движение, отбелязва проф. К. Косев, са именно по-издигнати икономически райони и селища със заможна население“²⁷.

Своеобразна подкрепа на подобна констатация представлява и мнението на един от висшите руски офицери по време на Освободителната война ген. Непокройчицки, изложено пред заслужилия емигрантски деец Иван С. Иванов. Впечатлен от видяното между Свищов и Търново, генералът се обърнал към придружаващия го българин с думите:

*Е, мили ми Иванов, в Кишинев ни говорехте, че вашите българи бедстват, че са угнетени, но аз, уверявам Ви, в Германия не съм виждал такива цветущи села. Да даде бог на нашите селяни да достигнат подир 50 години такова благоустройство, но аз съм убеден, че у нас и подир 100 години това няма да стане ... Да, да, много искахте изведнъж, но аз ще кажа, че нямало от какво да освобождаваме българите; те са в по-добро положение, отколкото господстващите тука турци.*²⁸

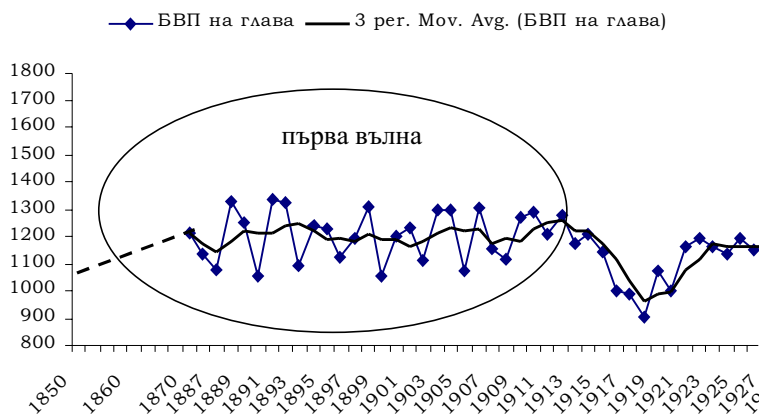
Към очертаните дотук щрихи от стопанското развитие на българските земи през третата четвърт на XIX в. могат да се добавят нови и нови детайли. Но едва ли точно от това има нужда днешната българска историопис. Защото познанията ни отново ще се градят на основата на анализи на механично подбрана информация за определено множество от пръснати по темпоралната вертикала на възрожденската епоха и локално ограничени събития и факти. Много по-важно е да прекрачим нивото на първичното събиране и обработване на историческата документация и да се опитаме да предложим една действително обща панорама на българския XIX в. С всички рискове от евентуалните грешки и неточности, но с желанието да доловим и да пресъздадем възможно повече от нюансите и полусенките в палитрата от багри и тонове, каквато представляват делниците на възрожденските ни деди.

²⁶ Пак там, 283–291.

²⁷ Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание 1876. С., 1986, 60–61.

²⁸ Иванов, И. Сборник статей. Кишинев, 1896, с. 156.

Фигура 2. Реален БВП и БВП на глава от населението, 1850–1943 г.

Източник: Вж. текста

На базата на представените тук количествени и качествени оценки се очертава макро картината на българската модернизация. Тя протича в две вълни, първата от които стартира някъде около Кримската война и продължава до войните от 1912–1918 г., а втората се разлива през междувоенния период и след Втората световна война. Описаният тук първи етап е предимно градски по своя характер. През него се изгражда базовата инфраструктура на модернизацията – стопанско законодателство, училища, пътища, банки, публични институции и пр. Направени са първите стъпки в индустриализацията и в акционерното дело. Тестват се различни модели, някои от които се отхвърлят, а други се налагат като успешни и намират своето логично продължение през втората вълна. Масштабите са все още малки, лабораторни. Все пак през първия етап на модернизация е „обхваната“ не повече от една десета от населението в българските земи. При подобно задаване на изследователския фокус Освобождението от 1877–1878 г. се изчиства от огромната си идеологическа натовареност и се превръща във важна (може би) междинна гара, в събитие, което дава само някакъв по-национален колорит на модернизацията. Безспорен връх на първия (градски) етап е осъществен през няколкото „лъсти години“ (1905–1912 г.). Достатъчно е обаче отново да погледнем фигура 1, за да си дадем сметка, че промяната е обхванала все още твърде тънки слоеве на българското общество, поради което тя е трудно забележима на макро равнище. Масовизацията на процесите настъпва едва през 30-те години на XX век, когато, модернизацията пресича очертаванията на градовете и се разлива из цялата територия на страната²⁹.

²⁹ Повече за началото на втората вълна на модернизация вж. *Иванов, М.* Чудото на зачатие или как България бе „обременена“ с комунизъм? – Социологически проблеми, XXXIX, 2008, № 3–4, 303–337.

Таблица 1. Производство на земеделски култури, ок. 1870 г.

	<i>Дунавски вилает (Северна България)</i>	<i>Одрински вилает</i>	<i>Източна Румелия южни покрайнини</i>
	<i>Ист. киле (1)</i>	<i>Ист. киле (2)</i>	<i>Ист. киле (3)</i>
Жито, смес и лимец	30678222	10540000	10000000
Ръж	907938	2511000	1000000
Ечемик	10658288	3900000	1000000
Овес	2718055	1060000	1000000
Просо	317971	210000	1000000
Царевица	6986332	611000	1000000
Ориз	23696	500000	1000000
Тютюн	1848276	400000	1000000
Боб	196304	200000	1000000
Леща, грах, нахут	72030	196000	1000000
Картофи		85000	1000000
Фуражи	1770139	394000	1000000
Грозде (оки)	33785807		1000000
Рози (мускали)			1000000

Източник: Вж. текста.

Бележка: В тази и всички следващи таблици в Приложението в червено са дадени стойностите, които са получени чрез интерполация или чрез използване на корелация.

Таблица 2. Производство на земеделски култури, ок. 1880 г.

<i>Княжество България</i>				
	<i>Десятък</i>	<i>Десятък</i>	<i>Общо производство</i>	<i>Източн Румели</i>
	<i>Оки</i>	<i>Кг.</i>	<i>Кг.</i>	<i>Кг.</i>
	<i>(1)</i>	<i>(2)</i>	<i>(3)</i>	<i>(4)</i>
Жито, смес и лимец	35222971	28683201	358540014	2543292
Ръж	7499061	6106727	76334090	1242533
Ечемик	16271730	19981684	249771049	1112490
Овес	6931041	5644170	70552127	568883
Просо	527923	429905	5373809	89357
Царевица	28771431	23429504	292868805	568883
Тютюн			853666	6720
Рози (мускали)				

Източник: Вж. текста.

Таблица 3. Производство на основните земеделски култури, кг. (1870–1899 г.)

	1870	1880	1889	1890
	(1)	(2)	(3)	(4)
Жито, смес и				
лимец	708125350	643388718	1021795100	899816900
Ръж	45935352	221834704	203671500	164688400
Ечемик	196011022	369474973	248562300	226749000
Овес	42418354	131593273	138739300	90208600
Просо	8058750	14845651	17185000	3437500
Царевица	130424592	359143674	482818300	213649300
Ориз	8758134	2151503	...	...
Тютюн	1726973	1830872	2352900	1138800
Боб	5794430	11510399	...	...
Грозде	71028646	51799015	...	...
Розово масло			...	...
(мускали)	518000	577316		

Източник: Вж. текста.

Таблица 4. Чисто производство на зърнени култури, хил. кг.

Година	Жито	Ръж	Смес	Ечемик	Овес
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1870	*661337	42914	*	100208	21710
1880	*600878	207242	*	188890	67351
1887	665626	131026	64929	181550	88742
1890	769703	153855	61524	115923	46170
1895	823029	162061	81259	122883	60133
1900	659250	159618	88098	121226	47287
1905	747211	146560	83785	115242	60717
1910	916149	186253	77695	144380	70177
1911	1077113	187279	108533	125371	68491
1912	965017	172392	79230	125740	54902

Източник: Вж. текста.

Бележка: * През 1870 и 1880 г. производството на жито, смес и лимец е представено заедно.

Таблица 5. Чисто производство на индустриални култури, хил. кг.

Година	Тютюн	Зх. цвекло	Слънчо- оглед	Рапица	Сусам	Анасон	Резене
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1870	1727						
1880	1831						
1887	1895						
1890	1139			29	12	44	
1895	1906						
1900	3155			2780	643	830	18
1905	3918	18751		28739	1219	568	24
1910	6325	27608		1974	969	714	21
1911	10647	57516		12764	778	640	74
1912	5813	54491		13037	417	701	104

Източник: Вж. текста.

Таблица 6. Производство и доход от лозя, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

Година	Чисто производство		Цена на про Грозде Лв./кг.
	Грозде 000 кг. (1)	Шира 000 л. (2)	
1870	*71029	*36935	...
1880	*51799	*26935	...
1887	198616	103446	0,36
1890	162240	84500	0,36
1895	191428	99702	0,45
1900	169145	88097	0,18
1905	277270	144554	0,17
1910	143579	77059	0,23
1911	104632	55100	0,24
1912	132349	71519	0,32

Източник: Вж. текста.

* Възможно е производството на грозде и шира в 1870 и 1880 г. да е занижена.

Таблица 7. Производство и доход от зеленчуци и рози, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Чисто производство 000 кг. (1)	Износ 000 кг. (2)	Зеленчуци			Дом Лв./кг. (6)
			Зеле Лв./кг. (3)	Цени на производител		
				Лук Лв./кг. (4)	Чушки Лв./кг. (5)	
1870	...	...	...	...		
1880	...	...	...	...		
1887	43289	649	0,05	0,11		
1890	24132	97	0,07	0,08		
1895	68723	412	0,05	0,13		
1900	67536	338	0,05	0,10		
1905	47672	2297	0,05	0,13		
1910	73697	1131	0,05	0,09		
1911	71132	1156	0,07	0,11	0,08	
1912	59620	431	0,08	0,13		

Източник: Вж. текста.

Таблица 8. Производство и доход от варива и бостани, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Чисто производство	Износ	Варива	
			Боб	Лв.
	000 кг. (1)	000 кг. (2)	Лв./кг. (3)	Лв. (4)
1870	12418	...	...	
1800	36791	...	...	
1887	17156	2251	0,20	
1890	4544	1056	0,23	
1895	4433	841	0,24	
1900	4144	1528	0,19	
1905	30076	10015	0,30	
1910	55388	18000	0,29	
1911	66783	24399	0,31	
1912	80097	6969	0,32	

Източник: Вж. текста.

Таблица 9. Производство и доход от мляко, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Биволици		Брой животни		Овце	л
	За	За	За	За		
	мляко бр.	впрягане бр.	мляко бр.	впрягане бр.		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
1870	62600	20900	316300	135600	4620900	10
1880	74000	25300	332000	140900	4863100	10
1887	74700	26200	338300	146600	5110000	9
1890	81800	28700	345300	147200	5143900	10
1895	93600	32800	357100	148300	5200500	10
1900	105300	36900	368800	149300	5257100	11
1905	126100	42800	446200	131500	6114700	11
1910	114400	40100	370000	156000	7067900	12
1911	114400	38400	377800	163000	7009200	12
1912	114400	36800	385600	170000	6950500	11

Източник: Вж. текста.

Таблица 10. Производство и доход от месо, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Добитък	Телета	Овци	Брой животни		
				Агнета	Кози	Я
	броя	броя	броя	броя	броя	€
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
1870	1188400	142800	4804200	2942400	1437500	6:
1880	1307700	98800	5254300	2110400	1314600	4:
1887	1335300	98650	5720300	1022000	1041800	10:
1890	1374900	94400	5749000	1056300	1076800	12:
1895	1441000	87300	5796800	1113500	1135300	10:
1900	1507000	80200	5844700	1170700	1193800	2:
1905	1641200	87300	6823000	1288000	1217800	10:
1910	1564100	75700	7522800	1146500	1275600	18:
1911	1568600	81800	7466900	1227700	1253400	19:
1912	1572900	87850	7411100	1308900	1231100	20:

Източник: Вж. текста.

Таблица 11. Производство и доход от вълна и козина, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	Брой животни		Производство	
	Овце Броя	Кози Броя	Вълна 000 кг.	Кози 000 i
	(1)	(2)	(3)	(4)
1870	7746600	2093100	9683	
1880	7364700	1732500	9206	
1887	6742300	1142600	8428	
1890	6805300	1203100	8507	
1895	6910300	1304100	8638	
1900	7015400	1405200	8769	
1905	8111000	1384100	10139	
1910	8669300	1464700	10837	
1911	8694600	1451500	10868	
1912	8720000	1438200	10900	

Източник: Вж. текста.

Таблица 12. Производство и доход от пчеларство, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	<i>Кошери</i>	<i>Производство</i>		<i>М Лв</i>
	<i>Броя</i>	<i>Мед 000 кг.</i>	<i>Восък 000 кг.</i>	
	<i>(1)</i>	<i>(2)</i>	<i>(3)</i>	<i>(</i>
1870	190000	1197	95	...
1880	220000	1386	110	...
1887	240000	1512	120	
1890	250000	1575	125	
1895	250000	1575	125	
1900	250000	1575	125	
1905	239077	1614	121	
1910	262711	2826	173	
1911	281438	1929	149	
1912	239742	1541	125	

Източник: Вж. текста.

Таблица 13. Производство и доход от бубарство, хил. кг. и хил. лв. (текущи цени)

	<i>Производство</i> 000 кг.	<i>Цена на производител</i> Лв./кг.	<i>Дохо</i> 000 л
	(1)	(2)	(3)
1870	288	...	..
1880	280	...	..
1887	280	2,50	69
1890	201	2,35	47
1895	377	2,22	83
1900	768	2,40	184
1905	1857	2,49	462
1910	1829	2,20	402
1911	1777	2,60	462
1912	1901	2,80	532

Източник: Вж. текста.

Таблица 14. Доход от домашен поминък, броя и хил. лв. (текущи цени)

	<i>Жени в</i> <i>трудоспособна</i> <i>възраст</i>	<i>Работни дни за</i> <i>домашен поминък</i>	<i>Средна дневна</i> <i>надница</i>
	<i>Броя</i>	<i>броя</i>	<i>Лв./раб.ден</i>
	(1)	(2)	(3)
1870	633570	140	
1880	713200	140	
1887	771133	140	0,
1890	791961	140	0,
1895	838705	140	0,
1900	893468	140	0,
1905	982445	140	0,
1910	1062437	140	1,
1911	1086718	137	1,
1912	1110999	140	1,

Източник: Вж. текста.

Таблица 15. Доход от селски покрити имоти, броя и хил. лв. (текущи цени)

	Селски покрити имоти		Годишен наем		Амортизация
	Жилища	Магазини, ханове и др.	Жилища	Магазини, ханове и др.	
	Броя	Броя	Лв./жилище	Лв./магазин	0
	(1)	(2)	(3)	(4)	
1870	362947	12215	...	...	
1880	408267	13740	...	...	
1887	417087	16643	94,00	188,00	
1890	429374	17134	93,00	186,00	
1895	458437	18293	99,00	198,00	
1900	495087	19756	92,00	184,00	
1905	526282	22965	113,00	226,00	
1910	557476	26173	132,00	264,00	
1911	566073	25808	139,00	278,00	
1912	574669	25442	154,00	308,00	

Източник: Вж. текста.

Таблица 16. Доход от домашна прислуга, броя и хил. лв. (текущи цени)

	Домашни слуги	Средна годишна заплата на зидар и общ работник	Средна годишна заплата на прислуга
	броя	Лв./год.	Лв./год.
	(1)	(2)	(3)
1870	20000	...	...
1880	16700	...	...
1887	14650	546,25	109,;
1890	19710	561,25	112,;
1895	25552	578,75	115,;
1900	27506	466,25	92,;
1905	25237	533,75	105,;
1910	22439	695,00	136,;
1911	22076	738,75	145,;
1912	21714	815,00	159,;

Източник: Вж. текста.

Таблица 17. Чист доход от занаяти, броя, хил. лв. (текущи цени)

	Брой занаятчии			Годишен	
	Майстори Броя	Калфи Броя	Чираци Броя	Майстори Лв./год.	Кал Лв./г.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1870	74000	25000	51000	...	
1880	76700	25000	55000	...	
1887	70600	24700	57300	808,03	27:
1890	66100	24800	57900	842,48	27:
1895	63100	21200	49500	892,59	27:
1900	69300	11700	27300	714,07	22:
1905	40000	9400	21900	817,42	25:
1910	53300	23600	55100	1108,69	30:
1911	53900	22900	53400	1168,20	33:
1912	54600	22100	51700	1290,34	36:

Източник: Вж. текста.

Таблица 18. Чист доход от строителство, броя, хил. лв. (текущи цени)

	Строежи				Чис пред (10 0
	Държавни 000 лв.	Общински 000 лв.	Частни 000 лв.	Общо 000 лв.	
	(1)	(2)	(3)	(4)	
1870	...	...	...	...	
1880	3791	5000	400	9191	
1887	2905	6000	500	9405	
1890	2788	6400	500	9688	
1895	3591	7741	732	12064	
1900	1860	3045	740	5645	
1905	3773	5267	3139	12179	
1910	5927	19923	2472	28321	
1911	30216	23866	12559	66641	
1912	6989	12720	13068	32777	

Източник: Вж. текста.

Таблица 19. Чист доход от свободни професии, ресторантьорство и хотелиерство, бр., хил. лв. (текущи цени)

	<i>Свободни професии</i>			<i>Собственици</i>	
	<i>Заети</i>	<i>Годишна заплата</i>	<i>Чист Доход</i>	<i>Брой</i>	<i>Годишна заплата</i>
	<i>Броя</i>	<i>Лв./год.</i>	<i>000 лв.</i>	<i>Броя</i>	<i>Лв./год.</i>
	<i>(1)</i>	<i>(2)</i>	<i>(3)</i>	<i>(4)</i>	<i>(5)</i>
1870	8800	...	...	2200	...
1880	11700	...	...	2500	...
1887	11180	818,38	9149	2350	1097,36
1890	13750	853,27	11732	4470	1144,15
1895	17440	904,02	15766	8010	1212,20
1900	20210	723,22	14616	11560	969,76
1905	12900	827,89	10680	12340	1110,12
1910	13550	1122,89	15215	13090	1505,68
1911	13680	1183,16	16186	13200	1586,49
1912	13800	1306,86	18035	13310	1752,37

Източник: Вж. текста.

Таблица 20. Чист доход от градски покрити имоти, бр., хил. лв. (текущи цени)

	<i>Сгради за живеене</i>			<i>Маг</i>	
	<i>Брой</i>	<i>Годишен</i>	<i>Доход</i>	<i>Брой</i>	<i>Год</i>
	<i>наем</i>			<i>ни</i>	
	<i>Броя</i>	<i>Лв./год.</i>	<i>000 лв.</i>	<i>Броя</i>	<i>Лв.</i>
	<i>(1)</i>	<i>(2)</i>	<i>(3)</i>	<i>(4)</i>	<i>(5)</i>
1870	90700	...	...	22700	
1880	102100	...	...	25500	
1887	116400	264,00	30730	31700	14
1890	117100	259,00	30329	33400	14
1895	125600	277,00	34791	36300	14
1900	145100	258,00	37436	39200	14
1905	150100	317,00	47582	36300	17
1910	155100	370,00	57387	33400	20
1911	156800	390,00	61152	33700	21
1912	158600	432,00	68515	33900	22

Източник: Вж. текста.

Таблица 21. Индекс на цените на дребно

Стока	Количество	Цена	Район
		Гроша	
	(1)	(2)	(3)
Каменна сол	1 ока	0,980	Русе
Хляб	1 брой		Русе, СИ
		1,127	България
Брашно	100 оки		
		115,000	Русе
Жито	1 ист. киле	12,026	СИ България
Ечемик	1 ист. киле	7,900	Русе
Ориз	1 ист. киле	42,500	Цариград
Царевица	1 ист. киле	16,140	Цариград
Кафе	1 ока		Цариград,
		9,875	България
Зехтин	1 ока	7,400	Цариград
Овче месо	1 ока	1,000	България
Свинско месо	1 ока	1,000	България
Лук	1 ока	0,500	България
Краве масло	1 ока	5,000	България
Вино	1 ока	1,130	България
Сирене	1 ока	1,750	България
Средно			
<i>Индекс цени</i>			
<i>1911 = 100</i>			
<i>1939 = 100</i>			

Източник: Вж. текста.

Таблица 22. Индекс на заплащането на труда (1870–1924 г.), 1911 = 100, 1939 = 100

	<i>Надница на зидар</i>	<i>Надница на общ работник (надничар)</i>	<i>Индекс надница на зидар</i>	<i>Индекс надница н надничар</i>
	<i>Лв./ден</i>	<i>Лв./ден</i>	<i>1911 = 100</i>	<i>1911 = 10</i>
	<i>(1)</i>	<i>(2)</i>	<i>(3)</i>	<i>(4)</i>
1870	0,61	0,52	16,35	23,8
1880	3,28	2,12	87,94	97,2
1887	2,58	1,79	69,17	82,1
1890	2,69	1,80	72,12	82,5
1895	2,85	1,78	76,41	81,6
1900	2,28	1,45	61,13	66,5
1905	2,61	1,66	69,97	76,1
1910	3,54	2,02	94,91	92,6
1911	3,73	2,18	100,00	100,0
1912	4,12	2,40	110,46	110,0

Източник: Вж. текста.

Бележка: Индексите не са проследени след 1924 г. тъй като те не бяха използвани за дефлиране на данните на Чакалов за националния доход на страната.

Таблица 23. Брутен вътрешен продукт по постоянни цени, хил. лв., (1939 = 100)

	Селско стопанство	Индустрия и занаяти	Транспорт и съобщения	Търговия	Финансове услуги
	000 лв.	000 лв.	000 лв.	000 лв.	000 лв.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1870	10315375	4027514	49848	792617	4984
1880	11329091	4263174	97892	784107	8157
1887	14348946	4135199	136721	981030	7505
1890	13486667	4040735	201469	1355499	13322
1895	14398272	3917148	385405	1276110	29707
1900	14936312	3854826	299971	1184766	58202
1905	17307458	2946888	673338	1830515	91071
1910	18493972	4446910	801923	2000796	118232
1911	20349004	4721064	952089	2381332	136008
1912	18827262	4529912	880261	2106779	137078

Източник: Вж. текста.

Таблица 24. Брутен вътрешен продукт по постоянни цени и територия кв. км, хил. лв.

	<i>БВП по цени от 1939 г. и тогавашна територия 000 лв. (1)</i>	<i>БВП по цени от 1939 и днешна територия (110 842 кв. км) 000 лв. (2)</i>	<i>Б. дн</i>
1870	17538742	17538742	
1880	19512947	19512947	
1887	23050176	20035559	
1888	24913841	24913841	
1889	23774298	23774298	
1890	23159064	20130205	
1891	25782401	25782401	
1892	25801061	25801061	
1893	24823303	21576788	
1894	24978572	24978572	
1895	25058815	25058815	
1896	26808857	23302661	
1897	25092967	25092967	
1898	28071369	28071369	
1899	26241492	22809499	
1900	26422016	26422016	
1901	27581774	27581774	
1902	28979322	25189261	
1903	29916036	29916036	
1904	30417204	30417204	
1905	29270195	25442093	
1906	31487848	31487848	
1907	28216166	28216166	
1908	31861794	27694749	
1909	31954482	31954482	

Източник: Вж. текста.

THE FIRST WAVE OF MODERNISATION IN BULGARIA, 1850–1920

Martin Ivanov, Plamen Mitev

The final stage of the Renaissance and the first years of the foundation of the young Bulgarian Principality are probably one of the most deeply researched periods in the Bulgarian modern history. A quick look shows over the existing scientific literature would show that for a mere century the Bulgarian historiography has filed a considerable amount of quality works covering different aspects of the political and social life of the Bulgarians in the decades before and after the liberation (1850 - 1912). A bit out the focus remain what we would call everyday life and quality of life for the population within the Bulgarian lands. The critical analysis of the publications, in which this topic is discussed, suggests at least three different approaches formed in time.

1. The most common theory is that the conditions for the Bulgarians prior to the Russian-Turkish War 1877–1878 were much more worse compared to the those after obtaining independence.

2. During the years of the torturing transition attempts were made to analyse more thoroughly the hypothesis of a poorer lifestyle prior to the liberation in comparison to the lifestyle after gaining independence. Because of the fragmentariness of the statistical data showing the economic development of the Balkan provinces of the Ottoman Empire during the third quarter of XIX available for the scientists, the efforts did not lead to successful results.

3. The third and most recent theory is very logical. According to it the unprejudiced comparison of the economic state does not show any particular differences.

Without claiming to have closed the topic, nor to have presented the only possible solution of the problem, in this article the authors aim to prove each of the listed theories with the help of different documents and statistical data and offer a more comprehensive picture of the quality of life in Bulgaria before and after the Liberation.